

Δημήτρης Ι. Κυρτάτας

Τα όρια της ελευθερίας

Mélina Tamiolaki, *Liberté et Esclavage chez les historiens Grecs classiques*, (με πρόλογο του Kurt Raaflaub), σειρά Hellenica. Παρίσι: Presses de l'Université Paris-Sorbonne (PUPS), 2010, σελ. 503.

Ο θεσμός της δουλείας στην ελληνική αρχαιότητα, και όλα όσα σχετίζονται μ' αυτόν, δεν είναι προσφιλή θέματα στους έλληνες μελετητές. Υπάρχουν ασφαλώς ορισμένες αξιόλογες εργασίες που εξετάζουν φιλολογικά, ιστορικά και φιλοσοφικά ζητήματα, αλλά παραμένουν ευάριθμες και μεμονωμένες, χωρίς διάλογο και χωρίς συνέχεια. Οι έλληνες μελετητές αισθάνονται ανετότερα με τους αγώνες των αρχαίων Ελλήνων για ελευθερία, και μάλιστα εναντίον των Περσών, εφόσον οι αναμετρήσεις με τους Ρωμαίους παραμένουν επίσης στο περιθώριο των ενδιαφερόντων τους. Αλλά και πάλι η ελευθερία εκλαμβάνεται συνήθως ως δεδομένη, χωρίς ιστορία και χωρίς διαβαθμίσεις, ακατάλληλη έτσι για ενδελεχή διερεύνηση.

Η δουλεία και η ελευθερία στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα αποτελούν, αντιθέτως, θέματα ιδιαίτερας δημοφιλή στη διεθνή επιστημονική κοινότητα. Ήδη στο μέσον του 19ου αιώνα άρχισε μια συστηματική έρευνα γύρω από τον θεσμό της δουλείας με επιφανέστερη τη μελέτη του γάλλου λογίου Henri Wallon *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, που εκπονήθηκε το 1837 και δημοσιεύθηκε το 1847. Το πρώιμο αυτό ενδιαφέρον προκλήθηκε από τις έντονες αντιδικίες σχετικά με την κατάργηση της δουλείας στη νεότερη εποχή – αντιδικίες που οδήγησαν και στον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο. Είχαν έτσι μια έντονη δόση επικαιρότητας, η οποία διακρίνεται καθαρά στο έργο του Wallon, το οποίο τονίζει τις βλαβερές επιπτώσεις της δουλείας στην ηθική υπόσταση των ελευθέρων.

Νέα μεγάλη ώθηση στις σχετικές σπουδές έδωσαν νέα ευρήματα και, κυρίως, η εισβολή των κοινωνικών επιστημών στην ιστορία της αρχαιότητας και την κλασική φιλολογία. Τα πρώτα δείγματα ήταν εμφανή από τον μεσοπόλεμο με τις μελέτες του αμερικανού ιστορικού William L. Westermann (που αξιοποίησε και τις μαρτυρίες των αιγυπτιακών παπύρων), αλλά η μαζική παραγωγή άρθρων και βιβλίων άρχισε αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Και πάλι, όπως δείχνουν τα ενδιαφέροντα του γερμανού ιστορικού Joseph Vogt, κεντρικό θέμα παρέμεναν οι σχέσεις δεσποτών και δούλων, καθώς και οι αγώνες των δούλων για ελευθερία – μολοντί ο Vogt, ως πρώην μέλος του ναζιστικού κόμματος, ενδιαφερόταν περισσότερο να επισημάνει τον ανθρωπισμό των δεσποτών. (Από την αντίθετη σκοπιά, οι εξεγέρσεις των δούλων παρακίνησαν την ίδια εποχή τον Παναγή Λεκατσά να συνθέσει ορισμένες από τις δημοφιλέστερες εργασίες του.)

Οι κορυφαίες έρευνες του 20ού αιώνα ανήκουν πάντως στον αμερικανό ιστορικό M. I. Finley (που εργάστηκε ωστόσο στη Βρετανία, αποδιωγμένος από το μακαρθικό καθεστώς), καθώς και τον βρετανό ιστορικό G. E. M. de Ste. Croix. Ο πρώτος αξιοποίησε δημιουργικά την κοινωνιολογική ματιά του Μαξ Βέμπερ για να αναδείξει το εύρος του φάσματος που συνδέει την ελευθερία με τη δουλεία, και ο δεύτερος σχολαστικά και εμπειριστικά τις θεωρίες του Καρλ Μαρξ, για να τονίσει τις σχέσεις εκμετάλλευσης που επέτρεπαν στους δεσπότες να μεγιστοποιούν τα κέρδη τους. Στο μεταξύ, πλήθος εργασίες, ιδίως φιλολογικές, κάνουν διαρκώς την εμφάνισή τους, φωτίζοντας επιμέρους πλευρές, αποχρώσεις και επιπτώσεις, είτε της δουλείας, είτε της ελευθερίας, σε διάφορα συγγράμματα της αρχαίας γραμματείας, το έπος, την τραγωδία, τις φιλοσοφικές πραγματείες. Επιστέγασμα των νεότερων ερευνών μπορεί να θεωρηθεί ο ογκώδης πρώτος τόμος της παγκόσμιας ιστορίας της δουλείας που επιμελήθηκαν για τις εκδόσεις του Κέιμπριτζ ο Paul Cartledge και ο K. R. Bradley, και ο οποίος είναι αφιερωμένος στον κόσμο της αρχαίας Μεσογείου (2011).

*

**

Η Μελίνα Ταμιωλάκη εκπόνησε μια εκτενή διδακτορική διατριβή στο Παρίσι, που ολοκληρώθηκε το 2007, με θέμα την ελευθερία και τη δουλεία στο έργο των μεγάλων ελλήνων ιστορικών της κλασικής εποχής, δηλαδή του Ηρόδοτου, του Θουκυδίδη και του Ξενοφώντα. Με τις απαραίτητες τροποποιήσεις, η εργασία αυτή κυκλοφορεί πλέον από τις εκδόσεις του Πανεπιστημίου της Σορβόνης, με πρόλογο του διαπρεπούς ελβετού ιστορικού (που εργάζεται σήμερα στις ΗΠΑ) Kurt Raaflaub. Μολονότι κληρονόμος μιας μακράς παράδοσης με πλούσιους καρπούς και στη Γαλλία, στη λεγόμενη σχολή του Παρισιού, που λάμπρυναν ο J.-P. Vernant και ο P. Vidal-Naquet, η Μελίνα Ταμιωλάκη πρωτοτυπεί τόσο με την επιλογή του θέματός της, όσο και με τη μεθοδολογία της. Για τα ελληνικά δεδομένα, η μελέτη της είναι σαν μια αστραπή σε γαλανό και αμέριμνο ουρανό, που αξίζει να μεταφραστεί και να διαβαστεί με προσοχή.

Η Μελίνα Ταμιωλάκη ξεκινά το βιβλίο της με μια διάσημη και προκλητική διατύπωση του M. I. Finley, σύμφωνα με την οποία η ελευθερία και η δουλεία στον αρχαίο ελληνικό κόσμο πορεύτηκαν πιασμένες χέρι με χέρι: είχαν δηλαδή μια αλληλοεξαρτώμενη και αλληλένδετη ιστορική εξέλιξη, προσδιορίζοντας η μία τα ποιοτικά χαρακτηριστικά και τα όρια της άλλης. Κατά τα άλλα ωστόσο δεν διαλέγεται συστηματικά με κανέναν από τους μεγάλους μελετητές της προηγούμενης (ίσως πια της προ-προηγούμενης) γενεάς. Παρά τις ιστορικές της αναφορές επέλεξε την οδό της φιλολογίας και ανέλυσε προσεκτικά κείμενα, έστω κι αν τα κείμενα αυτά είναι τα ιστορικότερα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Την ενδιαφέρουν οι διατυπώσεις και τα ρητορικά σχήματα, οι χρήσεις και οι καταχρήσεις των λέξεων, τα συμφραζόμενα, οι υπαινιγμοί και οι σιωπές. Από τις αποσιωπήσεις συνάγει άλλωστε συχνά εύλογα συμπεράσματα. Την ενδιαφέρουν ιδιαίτερος οι αυτοαναφορές και οι εσωτερικοί διάλογοι ανάμεσα στους συγγραφείς που μελετά, για την ακρίβεια, ανάμεσα στα κείμενα των συγγραφέων που επέλεξε.

Στην προσέγγισή της, η Μελίνα Ταμιωλάκη παίρνει τα κείμενα που διαβάξει πολύ στα σοβαρά. Μπορεί να μην την ενδιαφέρει ιδιαίτερω η ακρίβεια των παρεχόμενων πληροφοριών (μολονότι τη σχολιάζει συχνά για να εκτιμήσει την οπτική σκοπιά κάθε συγγραφέα), την απασχολεί ωστόσο ο πνευματικός και ο ιδεολογικός ορίζοντας μέσα στον οποίο επεξεργάστηκαν αφηγηματικές τεχνικές. Προβαίνει έτσι ακόμα και στην αποδόμηση νοημάτων και εννοιών (όχι με τη μετανεοτερική χρήση του όρου). Ή μάλλον υποβοηθά τον Ηρόδοτο στην αποδόμηση της λεγόμενης ελευθερίας των Περσών, συλλογικής και ατομικής, με σκοπό να δομηθεί πιο ολοκληρωμένα η έννοια της ελευθερίας σε (ορισμένους) Έλληνες.

Κεντρικό θέμα του βιβλίου δεν είναι οι έννοιες της ελευθερίας και της δουλείας καθαυτές, ούτε άλλωστε η απλή αλληλεξάρτησή τους, αλλά οι διαβαθμίσεις, οι διαφοροποιήσεις και οι εξελίξεις των εννοιών αυτών στον ελληνικό κόσμο, στο γύρισμα κυρίως από τον πέμπτο προς τον τέταρτο αιώνα, δηλαδή στην καρδιά της λεγόμενης κλασικής εποχής. Ακόμα πιο συγκεκριμένα, το βιβλίο διακρίνει την πρόσληψη της ομαδικής ή συλλογικής ελευθερίας από την πρόσληψη της ατομικής ελευθερίας. Παρομοίως εξετάζει τη διαλεκτική συνάφεια της ομαδικής ή συλλογικής ελευθερίας με την ατομική δουλεία. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται η πρωτοτυπία της έρευνας. Ένα ακραίο αλλά χαρακτηριστικό παράδειγμα το καθιστά αυτό εύκολα κατανοητό.

Την εποχή που οι Αθηναίοι και οι Σπαρτιάτες, σε συνεργασία με άλλους Έλληνες, πολεμούσαν εναντίον των Περσών για την ελευθερία των πόλεων τους (προβάλλοντάς την ως ελευθερία της Ελλάδας), στα στρατόπεδά τους μάχονταν και ορισμένοι δούλοι. Παρομοίως δούλοι βρέθηκαν να πολεμούν αργότερα στο στρατόπεδο των Αθηναίων εναντίον των Σπαρτιατών – και το αντίστροφο. Ουδείς έως τώρα είχε θέσει ευθέως το ερώτημα της συνάφειας και της συνύπαρξης ελευθέρων και δούλων σε αγώνες για την ελευθερία μιας πόλεως ή μιας ευρύτερης συλλογικότητας. Παρομοίως ακραία προβλήματα θέτει η ατομική ελευθερία των μισθοφόρων σε αγώνες για υποθέσεις αλλοτρίων.

Η προσέγγιση αυτή και τα ερωτήματα γύρω από τη διαπλοκή του ομαδικού με το ατομικό, που επεκτείνεται για να συγκρίνει πόλεις, λαούς και έθνη, εξηγεί και την επιλογή του πρωτογενούς υλικού. Διότι, όπως σημειώνει η Μελίνα Ταμιωλάκη, στο έργο των τριών ιστορικών γίνεται λόγος τόσο για ατομική και συλλογική ελευθερία, όσο και για πολιτική ή φιλοσοφική ελευθερία. Επίσης για ατομική δουλεία, αλλά και για δουλεία μεταφορική ή για εθελούσια υποταγή. Σε όλα αυτά πρέπει να προσθέσουμε ζητήματα συνάφειας μεταξύ της ελευθερίας και της αυτονομίας ή της ανεξαρτησίας, αλλά και της δημοκρατίας ή, κατά περίπτωση, των άλλων πολιτευμάτων. Τα σωζόμενα συγγράμματα των ιστορικών, εκτενή και πλούσια καθώς είναι, παρουσιάζουν και σχολιάζουν από τη φύση τους τις πολλαπλές διαβαθμίσεις της ελευθερίας και της δουλείας στον κόσμο των Ελλήνων και των βαρβάρων. Και έχουν επιπλέον το πλεονέκτημα ότι διαλέγονται μεταξύ τους, καθώς το έργο κάθε συγγραφέα προϋποθέτει και σχολιάζει (σιωπηρά) τα προγενέστερα: ο Θουκυδίδης τον Ηρόδοτο και ο Ξενοφών τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδα.

*
**

Το βιβλίο χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο έχει ως κεντρικό θέμα την ελευθερία και τη δουλεία, όπως κατανέμονται ανάμεσα σε λαούς και πόλεις. Ιδιαίτερος αναζητά τη συσχέτιση της συλλογικής ελευθερίας με την ατομική δουλεία. Η εξέταση κάθε ιστορικού γίνεται ξεχωριστά, και οργανώνεται σύμφωνα με τις προτεραιότητες καθενός. Έτσι, στο έργο του Ηρόδοτου η ελευθερία σχετικοποιείται και ιεραρχείται, ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Μολονότι όλοι οι λαοί και όλες οι πόλεις μετείχαν σε κάποια μορφή ελευθερίας, οι ελευθερίες τους διέφεραν από πλευράς ποιότητας, αν όχι ουσίας. Ο Θουκυδίδης αντιθέτως δεν αναδεικνύει την ελευθερία και τη δουλεία ως κύρια θέματα στην αφήγηση του δικού του πολέμου. Κοινό χαρακτηριστικό πάντως του Ηρόδοτου και του Θουκυδίδα είναι η υποβάθμιση (που φθάνει ως την αποσιώπηση) του ρόλου των δούλων της Αθήνας στους πολέμους, ενώ γίνεται λόγος για τον

αντίστοιχο ρόλο των ειλωτών. Μόνον ο Ξενοφών τοποθετείται με σαφήνεια στο ζήτημα της αξιοποίησης δούλων αθηναϊκού τύπου σε πολεμικές επιχειρήσεις.

Στο δεύτερο μέρος, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στο εσωτερικό πόλεων και λαών. Και πάλι ξεχωριστά για κάθε ιστορικό εξετάζονται τα όρια της ατομικής ελευθερίας που επιτρέπουν ή περιορίζουν τα διάφορα πολιτεύματα. Ο Ηρόδοτος, για παράδειγμα, θέτει ευθέως το ζήτημα της ατομικής απελευθέρωσης από την τυραννία (στην Αθήνα) ή του περιορισμού της ελευθερίας από τις απαιτήσεις του νόμου (στη Σπάρτη). Ο Θουκυδίδης πάλι αναδεικνύει το νόημα και τις επιπτώσεις της δημοκρατίας, τόσο στην ατομική ελευθερία, όσο και στην ατομική δουλεία. Η ατομική ελευθερία πάντως είναι υποβαθμισμένη και στους δύο ιστορικούς, σε σύγκριση με τους αγώνες για ελευθερία των (ελληνικών) πόλεων. Ο Ξενοφών, από την πλευρά του, αποδίδει μεγάλη σημασία στον ρόλο της τυραννίας, την οποία εντοπίζει ακόμα και στο εσωτερικό της δημοκρατίας. Φθάνει έτσι στο σημείο να θεωρεί τυραννική την απελευθέρωση των δούλων με σκοπό την ένταξή τους στα στρατεύματα των πόλεων, όταν δεν γίνεται με τη συγκατάθεση των δεσποτών – και καταπατά έτσι την ατομική τους ελευθερία.

Το τρίτο μέρος ασχολείται αποκλειστικώς με τον Ξενοφώντα. Κύριο θέμα του είναι η εθελοντική υποταγή σε χαρισματικούς ηγέτες και η εσωτερική ελευθερία που προπαγάνδισε μια φιλοσοφική παράδοση, η οποία εκκινεί από τον Σωκράτη και τους σωκρατικούς. Η περίπτωση του Ξενοφώντα προσφέρεται έτσι για τον εντοπισμό και μη πολιτικών μορφών ελευθερίας και δουλείας. Η συζήτηση ανοίγεται σε θέματα τα οποία απουσιάζουν από το έργο των άλλων δύο μεγάλων ιστορικών.

**

Με τα ερωτήματα που θέτει και τη μέθοδο ανάλυσης που υιοθετεί, η Μελίνα Ταμιωλάκη απομακρύνεται από τους παραδοσιακούς χειρισμούς του θέματος της ελευθερίας και της δουλείας. Διακρίνοντας

το συλλογικό από το ατομικό έχει τη δυνατότητα να πλουτίσει τους καθιερωμένους πια προβληματισμούς και να απαντήσει σε ερωτήματα που δεν είχαν βρει έως τώρα ικανοποιητικές απαντήσεις. Έτσι, για παράδειγμα, η υποβάθμιση του ρόλου των δούλων της Αθήνας στους αγώνες της πόλης για συλλογική ελευθερία, που είναι κάποτε προκλητική στο έργο και των τριών ιστορικών, δεν αποδίδεται τόσο πολύ σε ιδεολογικές προκαταλήψεις, όσο στα γενικότερα σχήματα περί ελευθερίας και δουλείας που απαιτούν οι αφηγηματικές στρατηγικές.

Θα ήταν πάντως πιο χρήσιμο να τονιστεί περισσότερο ότι οι συγκεκριμένες αφηγηματικές στρατηγικές σχετίζονται άμεσα με τον ίδιο το χαρακτήρα των ιστορικών συγγραμμάτων. Διότι τα ιστορικά συγγράμματα της αρχαιότητας ασχολούνται ασφαλώς με ένα ευρύτατο φάσμα θεμάτων κοινωνικής και καθημερινής ζωής, τα οργανώνουν ωστόσο μέσα από μια πολύ συγκεκριμένη οπτική. Σύμφωνα με όλους τους αρχαίους Έλληνες (και ρωμαίους) ιστορικούς, υποκείμενο της ιστορίας δεν είναι τα άτομα, αλλά ούτε και οι πολιτικές ομάδες ή οι κοινωνικές τάξεις (όπως θα ισχυριστούν οι μαρξιστές από τον 19ο αιώνα), αλλά οι πόλεις και τα έθνη. Έτσι τέθηκε το ζήτημα της ιστορικής αφήγησης από τον Ηρόδοτο – και δεν αμφισβητήθηκε από κανέναν άμεσο συνεχιστή του.

Είναι λοιπόν απολύτως εύλογο ότι και οι τρεις ιστορικοί που εξετάζει η Μελίνα Ταμιωλάκη εστιάζουν την προσοχή τους στη συλλογική συμπεριφορά πόλεων και λαών, όχι στο εσωτερικό των πόλεων – παρά μόνο στο βαθμό που σπαράζονταν από εμφύλιες συγκρούσεις. Η ατομική ελευθερία και ακόμα περισσότερο η ατομική δουλεία υποβαθμίζονται στο έργο τους, όχι από ιδεολογική προκατάληψη, αλλά ούτε απλώς εξ αιτίας των αφηγηματικών στρατηγικών τους. Υποβαθμίζονται επειδή το απαιτεί η αντίληψή τους για το έργο του ιστορικού. Πολύ χαρακτηριστικά, θα μπορούσε κανείς να πληροφορηθεί από τον Ηρόδοτο σημαντικές πτυχές από τη ζωή των ειλώτων και την (αναγκαστική) συμμετοχή τους στους πολέμους των Σπαρτιατών, αλλά να μην αντιληφθεί, ούτε σε ένα σημείο της αφήγησης, ότι οι ειλώτες απασχολούνταν στην καλλιέρ-

γεια της γης – που ήταν η κύρια αποστολή τους. Παρομοίως, αυτό που επιτρέπει στη Μελίνα Ταμιωλάκη να συμπεριλάβει στην έρευνά της έννοιες όπως η εθελοντική δουλεία ή η εσωτερική ελευθερία είναι η ενασχόληση του Ξενοφώντα (και μόνον αυτού) με θέματα μη ιστορικά – προφανώς σε διακριτά συγγράμματα. Το παράδοξο είναι έτσι ότι από τα μη ιστορικά έργα του Ξενοφώντα μαθαίνουμε πολύ περισσότερα για τη συμμετοχή των δούλων στους πολέμους από ό,τι μας πληροφορούν τα αμιγώς πολεμικά του αφηγήματα. Αν σώζονταν μη ιστορικά συγγράμματα του Θουκυδίδη, είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα μας φώτιζαν πολύ περισσότερο για όσα συνέβαιναν στο εσωτερικό της Αθήνας ή της Σπάρτης.

Στην κατακλείδα της εργασίας της, η Μελίνα Ταμιωλάκη επανέρχεται στην περίφημη διατύπωση του Finley ότι κατά την αρχαιότητα, ελευθερία και δουλεία πορεύθηκαν πιασμένες χέρι με χέρι. Η μέθοδος ανάλυσης που επέλεξε της επιτρέπει να βγάλει και το αντίθετο συμπέρασμα. Η ελευθερία και η δουλεία ακολούθησαν επίσης διακριτές πορείες. Τόσο η ελευθερία όσο και η δουλεία δεν αναπτύχθηκαν αποκλειστικώς σε αντιπαράθεση η μια με την άλλη, αλλά και σε αντιπαράθεση η κάθε μια με άλλες εκδοχές του εαυτού της: η συλλογική με την ατομική ελευθερία, η πολιτική με την εσωτερική ελευθερία. Παρομοίως η δουλεία με την εθελοντική δουλεία. Για να το ισχυριστεί αυτό βασίζεται βεβαίως σε μεγάλο βαθμό στο μη ιστορικό έργο του Ξενοφώντα. Αυτό σημαίνει ότι η επιλογή του υλικού της υπήρξε ταυτοχρόνως γόνιμη και απελευθερωτική, αλλά και δεσμευτική. Η διερεύνηση που επιχειρεί με τόση δεξιοτεχνία και τόσο καλή γνώση των πηγών πρέπει τώρα να ανοιχτεί σε ένα ευρύτερο δείγμα συγγραμμάτων. Μόνο έτσι θα σχηματίσουμε ολοκληρωμένη εικόνα για τις αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων γύρω από την ελευθερία και τη δουλεία και γύρω από τα όριά τους.

